

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ

МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА З ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ВРЯДУВАННЯ

ДИПЛОМНА РОБОТА

**«ДОТРИМАННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОГО
ЗАСІДАННЯ У ДИСТАНЦІЙНОМУ РЕЖИМІ»**

Студент: Горовенко Сергій Анатолійович
Наукова керівниця: Сироїд Оксана Іванівна

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр
за спеціальністю: 281 Публічне управління та адміністрування

Київ 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
<i>Передісторія</i>	4
<i>Ефективність та практичність права на справедливий суд</i>	6
<i>Дистанційне правосуддя: теорія</i>	8
<i>Дистанційне правосуддя: законодавство</i>	9
ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ	11
ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ	13
РЕЗУЛЬТАТИ	16
<i>Загальна інформація про глибинні інтерв'ю</i>	16
<i>Порівняння способів організації дистанційного судового засідання</i>	17
<i>Передумови для обрання судового засідання в дистанційному форматі</i>	18
<i>Переваги застосування дистанційного судового засідання</i>	18
<i>Дотримання права на справедливий суд у дистанційному судовому засіданні</i>	20
<i>Проблеми із застосуванням дистанційного судового засідання</i>	23
<i>Обмеження для застосування дистанційного судового засідання</i>	24
<i>Перешкоди для використання дистанційного судового засідання</i>	26
<i>Становлення нової процесуальної практики: дискусії спільноти</i>	30
ВИСНОВКИ ТА ДИСКУСІЯ	33
<i>Обмеження дослідження</i>	33
<i>Висновки дослідження</i>	33
<i>Майбутні дослідження</i>	36
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42
ДОДАТКИ	45
<i>Додаток 1. Питання для глибинного інтерв'ю</i>	45
<i>Додаток 2. Лист-відповідь Державної судової адміністрації №15-544/1 від 19.03.2021 року з додатками</i>	47
<i>Додаток 3. Транскрипти глибинних інтерв'ю з суддями</i>	53
<i>Додаток 4. Транскрипти глибинних інтерв'ю з адвокатами</i>	53

Анотація. Після запровадження в Україні на час карантину механізму дистанційної участі сторін в судовому засіданні постало питання дотримання основоположного права

на справедливий суд. З однієї сторони, такий інструмент ставить під сумнів гарантії права людини на справедливий суд, однак з іншої сторони, ймовірно, позитивно впливає на ефективність здійснення правосуддя, а також допомагає боротись зі споконвічними проблемами судової системи. На основі глибинних інтерв'ю з представниками класичних юридичних професій було встановлено, що насправді порушень права на справедливий суд від самого факту участі особи в судовому засіданні дистанційно немає. Така можливість навпаки покращує (розширює) доступ громадян до справедливого суду, а також певним чином підвищує ефективність правосуддя на практиці. І хоча можуть існувати розумні обмеження щодо застосування такого інструменту на постійній основі, його користь як для системи правосуддя загалом, так і для учасників судових справ зокрема є беззаперечною, тому він потребує нормативного удосконалення та продовження дії, в тому числі й після завершення карантину, спричиненого респіраторною хворобою COVID-19.

Ключові слова: право на справедливий суд, дистанційна участь в судових засіданнях, ефективність та практичність, справедливе правосуддя, доступ до суду, EasyCon, відеоконференцзв'язок

Кількість слів: 12490

Передісторія

Право на справедливий суд (справедливе правосуддя) є основою для визнання та реалізації принципу верховенства права в будь-якому сучасному демократичному суспільстві. Воно передбачає зокрема й те, що право на доступ до суду як один із його основних елементів має застосовуватися на практиці (Case of Bellet v. France, 1995) і бути ефективним (Case of Běleš and Others v. the Czech Republic, 2003).

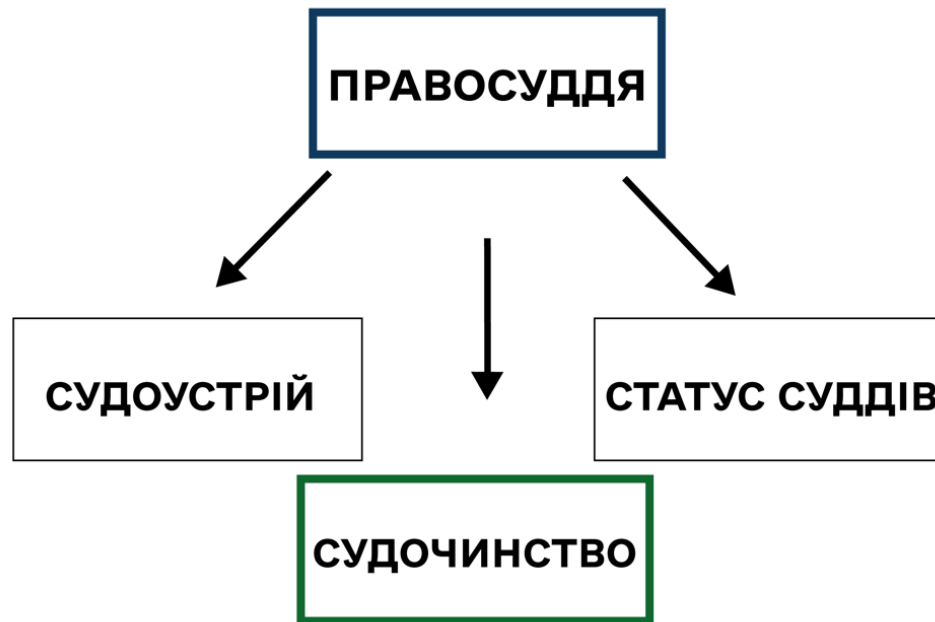
Як відомо українська система правосуддя перебуває в стані перманентного реформування вже понад 20 років, позаяк в суспільства виникають обґрунтовані сумніви щодо її ефективності. У результаті суттєвого зменшення кількості суддів та досі чинної радянської конфігурації територіального розміщення місцевих загальних судів, доступ пересічних громадян до реального та ефективного правосуддя за останні роки ускладнився ще більше. Судові засідання постійно відкладаються чи переносяться (переважно з технічних чи формальних причин), справи розглядаються роками, призначити зручний для всіх учасників час засідання стає дедалі складніше - на цьому фоні відчуття ефективності права на справедливий суд на практиці для звичайних людей розмивається ще більше.

Доволі довго в Україні велися розмови про впровадження повноцінної системи дистанційного правосуддя, яка мала б стати панацеєю для низки структурних проблем української судової системи, однак до належної реалізації цього механізму в 2021 році так і не дійшло.

Між іншим, сам термін «правосуддя» можна розуміти як в суб'єктивному значенні (право людини на справедливий розгляд його судової справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом), так і в об'єктивному вимірі (як система органів державної влади, діяльність якої визначена Конституцією та законами України та спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів людини).

В свою чергу інституціолізоване в законодавстві правосуддя, як правило, складається з 3 складових (див. Схему 1): судоустрій (внутрішня структура і побудова системи судів), статус суддів (правові основи діяльності та гарантії суддів) і судочинство (процедура, за якою здійснюється (відправляється) правосуддя в судах).

Схема 1. Структура правосуддя в Україні

У даній роботі ми розглянули правосуддя одночасно як судочинство, тобто судовий процес в об'єктивному вимірі, так і як право на справедливий суд, тобто суб'єктивну категорію, що визначає сутнісний зміст такого процесу.

Отже, коли в лютому-березні 2020 року як в Україні так і в усьому світі розпочалась пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, яка беззаперечно торкнулась й української системи правосуддя, Верховна Рада ухвалила Закони України №540-IX та №558-IX, а Державна судова адміністрація затвердила Наказ №169 (і, в подальшому, Наказ №196), що в сукупності уможливило розгляд судових справ в адміністративному, цивільному, господарському та навіть кримінальному процесах у режимі відеоконференцзв'язку за участі сторін поза межами приміщення суду з власних технічних засобів (далі – дистанційне судове засідання або участь особи в судовому засіданні дистанційно).

Ці нововведення були покликані, в першу чергу, запобігти поширенню Україною гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, але зрештою напряду вплинули на доступ громадян до суду, тривалість розгляду справи, право людини на захист та професійну правничу допомогу, витрати учасників процесу для їх участі в судовому засіданні тощо.

І хоча запровадження процесуального механізму, коли особи беруть участь в судовому засіданні з власних технічних засобів, знаходячись в режимі реального часу в системі програмного забезпечення EasyCon, Zoom, Skype Meet Now, Cisco Webex (Проект ЄС «Право-Justice» та інші, 2020), однак фізично перебувачи в цей час поза межами приміщення суду, ймовірно покращує (розширює) доступ людини до практичного та ефективного правосуддя, його застосування одночасно ставить під сумнів низку інших важливих складових права на справедливий суд, таких як: процесуальна (Case of Mantovanelli v. France, 1997) і технічна (Case of Dombó Beheer B.V. v. the Netherlands, 1993) рівність сторін під час судового засідання, публічність судового процесу (Case of Diennet v. France, 1995), належна ідентифікація (Case of

Erkner and Hofauer v. Austria, 1987) та відсутність стороннього впливу на сторін (Case of Kleyn and Others v. the Netherlands, 2003), забезпечення конфіденційності інформації (Case of B. and P. v. the United Kingdom, 2001) та безперешкодне спілкування із захисником (Case of Altay v. Turkey (no. 2), 2019) тощо.

З огляду на це виникла необхідність перевірити наскільки практика використання даного механізму в Україні протягом останнього року сумісна та співвідносна з основоположним правом людини на справедливий суд, а також яким чином участь сторони в судовому засіданні через використання власних технічних засобів, перебуваючи при цьому поза межами судової установи (дистанційне судове засідання), впливає на загальну ефективність та практичність (реальність) правосуддя в Україні.

Ефективність та практичність права на справедливий суд

Ефективність права на справедливий суд означає, що особа «повинна мати реальну можливість оскаржити дію, що порушує його права» (Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2013), а практичність цього права, в свою чергу, те, що «особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права» (Коваль, 2006).

І хоча право на справедливий суд є достатньо багатоманітним та, на перший погляд, доволі абстрактним правовим концептом, воно має конкретні складові, що визначають і розкривають його потенціал і комплексність, а також вимірюються на практиці через категорії, закладені в Конвенції про захист прав і основоположних свобод і практиці Європейського суду з прав людини.

Так, право на справедливий суд загалом включає як право на доступ до суду, яке, як ми вже з'ясували, має застосовуватись на практиці і бути ефективним, так і не менш важливі інші його складові, зокрема право на процесуальну і технічну рівність під час судового засідання, право на публічний та відкритий розгляд справи, право на вирішення справи у розумний строк, право на слухання безстороннім, незалежним судом, встановленим законом, право на захист і професійну правничу допомогу, право на присутність у судовому процесі, право на детальну інформацію та доступ до матеріалів справи, право на переклад, іншу спеціальну допомогу (OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2008).

Саме тому дотримання права на справедливий суд під час судового засідання у даному дослідженні аналізуватиметься також з огляду на взаємодію зазначених складових права на справедливий суд (див. Схема 2), які ймовірно вступають у внутрішні протиріччя під час участі особи в судовому засіданні в дистанційному режимі, однак залишаються взаємопов'язаними і комплексними, чим визначають сутнісний зміст основоположного права людини на справедливий суд.

Схема 2. Складові права на справедливий суд

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

- право на доступ до суду**
- право на процесуальну і технічну рівність**
- право на публічний та відкритий розгляд**
- право на вирішення справи у розумний строк**
- право на слухання справи безстороннім, незалежним судом, встановленим законом**
- право на захист і професійну правничу допомогу**
- право на доступ до матеріалів справи**
- право на присутність у судовому процесі**
- право на переклад та іншу спеціальну допомогу**

Загалом коректне налаштування структури національного правосуддя, яке має забезпечувати захист та реалізацію основоположних прав людини у судовому процесі, в тому числі і права на справедливий суд, у розумний строк, є виключним обов'язком та прямою відповідальністю держави, яка через інструментальні, нормативні та інституційні механізми має гарантувати якнайкраще функціонування судочинства України на засадах ергономічності, ефективності та практичності, а також визначати і контролювати її спроможність бути незалежною, справедливою та керуватись верховенством права.

З огляду на це, тестування змін ефективності та практичності правосуддя у даному дослідженні відбулось через аналіз результатів (наслідків) впливу держави на доступ людини до справедливого правосуддя у зв'язку з нормативними змінами (інтервенцією влади) в законодавче забезпечення функціонування системи та процедури організації відеоконференцзв'язку для судових засідань в Україні.

Дистанційне правосуддя: теорія

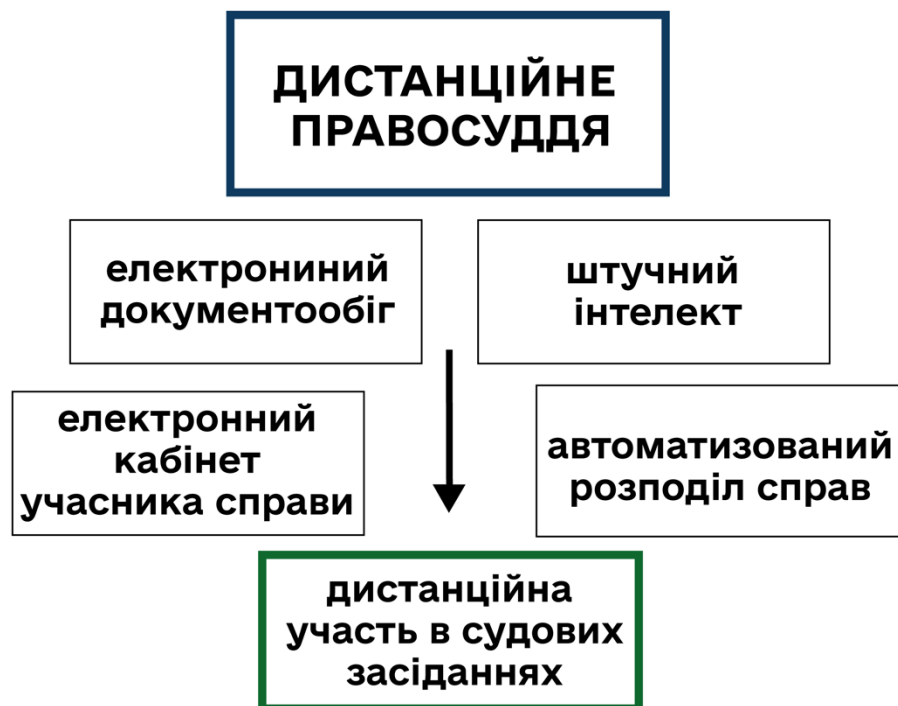
Як відомо, концепт дистанційного правосуддя є багатовимірним за своєю правовою природою та включає в себе, щонайменше, систему електронного документообігу як в середині судової системи, так і серед зовнішніх організацій та фізичних осіб (обмін процесуальними документами, матеріалами справи, доказами тощо), електронний кабінет учасника справи з повноцінним судовим функціоналом, штучний інтелект для вирішення типових спорів у зразкових справах, система автоматизованого розподілу справ (у тому числі за принципом

екстериторіальності), а також, звісно ж, дистанційна (віддалена) участь сторін в судових засіданнях з власних засобів.

І хоча діджиталізація усіх публічних послуг та процесів у нашій державі наразі є нормативним ідеалом, до якого прямує в тому числі і національна система правосуддя, зазначені вище елементи дистанційного правосуддя наразі діють розсинхронізовано та знаходяться на різних етапах впровадження.

Саме тому, основним предметом даного дослідження є не стільки дистанційне правосуддя в цілому, скільки один із його основоположних елементів – участь сторін в судовому засіданні в дистанційному режимі (див. Схема 3).

Схема 3. Складові системи дистанційного правосуддя

Однак в цьому аспекті треба уточнити, що в Україні наразі існують два паралельні інструменти дистанційної участі осіб у судових засіданнях.

Перший із них існує з 2013 року. Він передбачає обов'язкову фізичну присутність сторони, яка бажає взяти участь в судовому засіданні дистанційно, в приміщенні іншого суду, де, в свою чергу, має б бути попередньо підготовлене обладнане приміщення, а уповноважений працівник такого суду має б налаштувати відео- та аудіозв'язок, а також контролювати сам судовий процес.

Проблем з цим й досі виникає чимало. Зокрема, існують труднощі з виділенням вільного проміжку часу для бронювання місця, існує необхідність підлаштовуватись під інший суд, завжди є ризик зриву засідання і його відкладення через непрогнозовані обставини (затримка попереднього засідання, проблеми з інтернетом, технікою тощо).

Дистанційна участь у судовому засіданні з приміщення іншого суду передбачає також часті контакти з працівниками суду, що лише сприяє поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Окрім того, можливість проведення засідання в такому режимі за мовчазною згодою в суддівській спільноті переважно обмежена 1 годиною.

Саме тому в березні-квітні 2020 року був запроваджений концептуально інший процесуальний механізм, коли сторони можуть брати участь з будь-якого місця, де їм зручно, та з будь-якого пристрою, з якого їм зручно (головне, щоб була належна якість інтернету, мікрофону та відеокамери) через одну із програм конференцзв'язку - EasyCon, Zoom, Skype Meet Now, Cisco Webex.

Основним програмним забезпеченням для організації такого типу відеозв'язку наразі є EasyCon. Однак респонденти зазначають, що неодноразово використовували, з метою більш спрощеної процедури підключення сторони до судового засідання, інше програмне забезпечення.

Одним із викликів застосування саме системи EasyCon є потреба у володінні базовими цифровими навичками, щоб здійснити, наприклад, авторизацію через кваліфікований цифровий підпис в системі EasyCon, або ж встановити EasyCon на стаціонарний пристрій (особливо на пристрій з macOS).

Однак, незважаючи на певні технічні проблеми, механізм дистанційної участі сторін у судовому засіданні з власних технічних засобів, перебуваючи поза приміщенням суду, таки став процесуальною міні-революцією в контексті покращення (розширення) доступу до правосуддя. А також такий механізм покращує реалізацію основоположного права на справедливий суд.

В цій роботі ми спробували оцінити, які ж є переваги від використання такого механізму протягом останнього року на практиці, визначити, які в цьому є недоліки, а також дослідити нормативні прогалини, які варто врегулювати під час розробки змін до процесуального законодавства України.

Дистанційне правосуддя: законодавство

Відповідно до ч. 4, 5 ст. 212 Цивільного процесуального кодексу під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), учасники справи можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву.

Згідно ч. 2 ст. 336, п. 20 прим. 5 Кримінального процесуального кодексу розгляд питань, віднесених до повноважень слідчого судді, суду (крім розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою) за його рішенням, прийнятим з власної ініціативи або за клопотанням сторони кримінального провадження, може бути проведено у режимі відеоконференції.

Отже, виходячи з буквального тлумачення даних норм, процесуальне право особи клопотати перед судом про проведення судового засідання в дистанційному режимі (участь

сторін поза межами суду з власних технічних засобів) наявне лише під час «дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України», а з дня його скасування воно зникне.

У зв'язку з цим додатково виникла потреба дослідити, наскільки цей механізм за останній рік встиг закріпитись в системі правосуддя України, а його збереження, після завершення в Україні пандемії гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, є важливим в контексті національної структури забезпечення права особи на справедливий суд.

Формулювання дослідницького питання саме таким чином особливо важливо з огляду на те, що окремі фахівці у сфері права стверджують, що легітимна мета існування відповідного процесуального механізму однозначно вичерпується дією в державі обставин надзвичайного характеру (наприклад пандемією), а імплементація його в законодавство України на постійній основі, з огляду на згадані вище потенційні загрози для деяких складових права на справедливий суд, недопустиме.

У той же час, з огляду на все вищенаведене ми припускаємо, що в Україні існує необхідність законодавчого вдосконалення, на противагу повному скасуванню, цього процесуального механізму, оскільки він все ж таки є якісним кроком для покращення (розширення) доступу громадян до суду, водночас наразі все ще має низку нормативних (структурних) прогалин.

Результати даного дослідження здобуті на основі 14 глибоких інтерв'ю з представниками класичних правничих професій-практиці, а саме суддів першої інстанції та адвокатів-практиків, які беруть безпосередню участь в судових засіданнях, організованих в очному режимі, щонайменше 5 останніх років, а також чи не щодня, щонайменше весь попередній рік, стикаються з проведенням судових засідань, організованих в дистанційному режимі, коли учасники перебувають поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

У науковій літературі ще не сформовано однотайні конвенційні погляди на дану проблему.

Одні науковці доводять, що дистанційне слухання підриває конституційні гарантії незалежного та справедливого судового розгляду (Cimino et al., 2014), а право обвинуваченого бути фізично присутнім перед суддею глибоко вкорінено в американській системі права (United States of America v. Thomas e. Stanley, 1972), що, в свою чергу, й уможливорює справедливий судовий процес.

Зокрема вважається статистично доведеним, що судовий розгляд справи онлайн призводить до погіршення можливостей конфіденційної комунікації адвоката з клієнтом (Inside Time Reports, 2020), однозначно означає призначення більшого на 51% розміру застави (Diamond et al., 2010), сприяє підвищенню шансу бути депортованим у міграційних справах (Eagly, 2015) або ж отримати більш суворе покарання, наприклад у вигляді позбавлення волі замість штрафу (Fielding et al., 2020), а показання свідків в режимі онлайн, особливо у справах, де вони можуть бути основними доказами, викликають менше довіри та сприймаються значно гірше (Orcutt et al., 2001), що зрештою впливає на остаточний результат судового розгляду.

Інші ж дослідження або підтверджують відсутність будь-якого помітного впливу на результат судового засідання в залежності від формату його проведення (Bannon & Adelstein, 2020) або ж доводять позитивний вплив на реалізацію прав людини від впровадження практики слухання окремих категорій справ у дистанційному режимі (Lang, 2020).

Наприклад звертається увага на можливість значно знизити витрати як для учасників справи так і для їх адвокатів (Self-Represented Litigation Network & Greacen, 2017), якщо фізично добратись до суду складно, а чекати на розгляд справи у черзі під кабінетом судді довго, у зв'язку з чим, кумулятивно, підвищується загальна ефективність правосуддя (Administrative Conference of the United States & Olorunnipa, 2011).

У великих за площею країнах це відкрило додаткові можливості реалізації різних складових права на справедливий суд, наприклад системі публічної безоплатної правової допомоги це дозволило покрити найвіддаленіші куточки держави (Montana Legal Services Association & Zorza, 2007), а також значно пришвидшити розгляд справ (Prescott, 2017), адже фізична участь у судовому засіданні коштує грошей і часу, сприяє появі у непередбачених учасників процесу психологічної напруги або страху, а також несе низку ризиків.

Таким чином, дистанційний розгляд судових справ скоріш за все покращує можливості реалізації права на справедливий суд, оскільки легкодоступність та дієвість права особи порушити справу в суді (*locus standi*) або ж можливість мати доступ до належної правничої допомоги, навіть якщо в особи немає достатніх фінансових ресурсів для її оплати, є обов'язковими складовими справедливого судочинства (Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія), 2016).

Отже, аналіз наукових досліджень свідчить про те, що існує як позитивний, так і негативний вплив на правосуддя від використання механізму дистанційного розгляду справи в різних країнах. У той же час, наразі відсутні дослідження, які б аналізували співвідношення різних складових права на справедливий суд, що вступають у внутрішні протиріччя, коли постає питання про слухання судової справи у віддаленому режимі. З однієї сторони, дистанційне

правосуддя ймовірно прискорює розв'язання юридичного спору, з іншої - може підірвати гарантії незалежного і безстороннього правосуддя як такого.

Отже, дослідження особливостей організації процесу участі сторін в судовому засіданні, коли вони перебувають поза межами будівлі суду та підключаються з власних технічних засобів, з огляду на необхідність дотримання основоположних прав людини, націлене знайти справедливий баланс – ефективну конструкцію, чим допомогти органам публічної влади, зокрема, судовій гілці влади, забезпечити кращу реалізацію даного процесуального інституту в національній правовій системі нашої держави.

Відтак, дослідження сконструйовано на основі перевірки таких припущень:

- характер юридичного спору (його складність, суспільна важливість (чутливість), юрисдикція) безпосередньо впливає на допустимість організації судового процесу у дистанційному режимі;
- повноцінна інформована згода всіх учасників судового процесу щодо проведення засідання у дистанційному режимі дозволяє вважати, що всіх гарантій прав людини дотримано в повному обсязі;
- існує категорія справ, у яких за будь-яких умов організація судових засідань у дистанційному режимі несумісна з правом на справедливий суд.

Допоміжним припущенням є тезис про те, що проведення судового засідання у дистанційному режимі якісно зменшило кількість випадків перенесення та/або відкладення розгляду справ, відтак пришвидшило процес розгляду справ судом, чим покращило доступ громадян до ефективного правосуддя на практиці.

ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ

Для перевірки гіпотези, а також вищезазначених припущень заплановано провести по 7 глибинних інтерв'ю (в м'якому стилі) з представниками класичних юридичних професій – професійними суддями, практикуючими адвокатами та прокурорами, що й складе вибірку дослідження – 21 глибинне інтерв'ю.

Так, у результаті внесення у 2016 році змін до Конституції України в частини правосуддя, вона стала включати три взаємодоповнюючі інститути – суди, адвокатура та прокуратура. З цієї точки зору проведення інтерв'ю з представниками усіх вищезазначених категорій повноцінно покриває все можливе різноманіття поглядів з точки зору предмету цього дослідження.

Основною вимогою до таких респондентів у мене було те, щоб вони працювали на своїй посаді не менше 5 років (тобто мали б на практиці розуміти переваги і недоліки роботи за «старими» правилами – за фізичної присутності особи в залі для судових засідань, а також пропрацювати останній рік в нових умовах, тобто брати персональну участь в дистанційних судових засіданнях).

Іншим критерієм відбору респондентів для мене було те, що така особа має працювати останні 5 років в судах загальної юрисдикції – кримінальні й цивільні провадження (тобто я умисно виніс за дужки спеціалізовані суди – адміністративні та господарські). Це рішення було прийняте тому, що:

- по-перше, це класична категорія справ, де зазвичай:
 - сторонами є фізичні особи, які вирішують певні приватні питання (цивільна юстиція) і з огляду на це найкраще проявляється диспозитивність (вільна воля) сторін, що є вкрай важливим аспектом дослідження;
 - де здійснюється притягнення особи до юридичної відповідальності за вчиненні протиправного діяння (кримінальна юстиція) і відповідно конституційні гарантії основоположних прав людини у даному контексті задіяні та застосовуються на максимальному рівні;
- по-друге, специфіка юридичних спорів у спеціальних судах, де зазвичай судяться проти держави (адміністративна юстиція) або декілька юридичних осіб вирішують спір між собою (господарська юстиція) виключає можливість належно протестувати припущення і гіпотезу даного дослідження, оскільки ці юрисдикції зазвичай застосовують процедуру спрощеного письмового провадження (розгляд справи без участі сторін). Це ймовірно викривлює сприйняття суддів і адвокатів та відповідно мало б негативний вплив на результати дослідження.

Ну і, звісно, останнім, але не менш важливим для мене критерієм було те, що діяльність професійних суддів, прокурорів та адвокатів-практиків зобов'язана була у той чи іншій мірі бути пов'язаною з судами першої інстанції.

Суди першої інстанції розглядають юридичні спори по суті, адже згідно з положеннями процесуальних кодексів суди апеляційної та/або касаційної інстанції, якщо говорити спрощено, просто переглядають рішення першої інстанції на предмет дотримання законодавства. У цьому випадку, навіть якщо рішення першої інстанції скасовуються, то апеляційний чи касаційний суд в переважній більшості відправляє таке рішення знову ж таки в суд першої інстанції на (повторний розгляд), однак останній, своєю чергою, зобов'язаний переглянути відповідну справу по суті з урахуванням висловлених зауважень.

Окрім того, рівень технічного забезпечення судових установ і приміщень в судах першої інстанції, особливо, що стосується відеоконференцзв'язку, значно відрізняється від рівня

технічного забезпечення окружних апеляційних судів (1 суд на область) та новоутвореного Верховного Суду. Тому принциповим з точки зору релевантності результатів дослідження було проведення інтерв'ю з респондентами, які працюють в судах першої інстанції.

З огляду на вищезазначене, сутнісним компонентом мого дослідження є аналіз проведених глибоких інтерв'ю з професійними суддями, які працюють в суді загальної юрисдикції першої інстанції понад 5 останніх років, а також з практикуючими адвокатами і місцевими прокурорами, діяльність яких за останні 5 років в основному пов'язана з цивільними та/або кримінальними справами в судах першої інстанції (генеральна сукупність).

З огляду на специфіку згаданих професій та їх правовий статус існує деяка складність у комунікації з ними для проведення глибокого інтерв'ю, а тому склад респондентів, в першу чергу, формуватиметься за рахунок особистих контактів і зв'язків серед суддів, адвокатів та прокурорів – так звана зручна (*convenience sampling*) вибірка. У подальшому їх перелік доповнюватиметься застосовуючи метод «снігової кулі», тобто за рахунок рекомендацій від респондентів, які вже взяли участь в дослідженні.

Проведення ж глибоких інтерв'ю, з огляду на карантинні вимоги, відбуватиметься через платформу Zoom, а будь-які домовленості з респондентами здійснюватимуться або через електронну пошту, або через онлайн месенджери (WhatsApp, Viber, Telegram). Це, до речі, одразу свідчить про певний рівень технічної компетенції респондентів, що одночасно є перевагою (з точки зору зручності в комунікації) та суттєвим обмеженням (з точки зору пошуку респондентів з різною думкою та точкою зору) дослідження.

Окрім того, щоб здійснити контроль отриманих з глибоких інтерв'ю даних та правильно інтерпретувати їх не тільки в «глибину», тобто дориваючись до суті і змісту предмету дослідження, а також й спробувати випрацювати «ширину», спробувавши екстраполювати отримані дані на загальний контекст мною буде надіслано офіційний запит на публічну інформацію до Державної судової адміністрації, яка уповноважена вести статистику стосовно функціонування системи правосуддя в Україні.

Суть запиту полягатиме в отримання статистичної інформації щодо інтенсивності використання інструменту проведення судових засідань в режимі відеоконференції (коли особи перебувають поза межами приміщення суду та виходять на зв'язок з судом з власних технічних засобів) протягом останнього року (з розподілом на місяці та юрисдикції).

Отже, методи дослідження спрямовані на з'ясування, наскільки респонденти підтримують формат організації та проведення судових засідань у віддаленому (дистанційному) режимі, порівнянні їх поточних думок з позицією річної давнини – коли цей механізм тільки-но був впроваджений, яким чином респонденти як практики використовують його у повсякденній професійній діяльності, з якими зловживаннями, проблемами, викликами вони зустрічаються та які зауваження, пропозиції, побажання вони мають.

Окрім того, для цілей дослідження важливо дізнатись у респондентів їх загальне враження, не звертаючи уваги на деталі, щодо функціонування такого механізму на практиці протягом останнього року і бачення щодо його місця в правовій системі України майбутнього, особливо після завершення пандемії та зняття всіх карантинних обмежень на відвідування суду.

Зважаючи на вищевикладене, перевірка припущень та гіпотез наукового дослідження здійснювалась за допомогою низки соціологічних методів, які в подальшому допомогли сформуванню цілісних та комплексних висновків та рекомендацій для публічної політики в державі.

РЕЗУЛЬТАТИ

Загальна інформація про глибинні інтерв'ю

У результаті проведено 14 глибинних інтерв'ю – 8 з професійними суддями та 6 з практикуючими адвокатами, які сукупно тривали понад 10 годин. Характеристика вибірки полягає в проведенні інтерв'ю з:

- суддями з Закарпатської, Миколаївської, Вінницької, Полтавської, Харківської, Львівської області з яких 4 жінки і 4 чоловіки, віком від 35 до 60 років;

- адвокатами з Києва, Харківської, Одеської, Львівської області, 6 з яких є чоловіками, віком від 30 до 50 років.

Після проведення перших обговорень з респондентами мені стало зрозуміло, що той формат проведення дистанційних судових засідань, коли особи перебувають поза межами приміщення суду та виходять на зв'язок з власних технічних засобів, найбільше застосовується у цивільних справах, а відеоконференція з іншого приміщення суду - в кримінальних.

Провести інтерв'ювання прокурорів мені не вдалось, адже їх участь у цивільних справах мінімальна, а знайти таких прокурорів, які беруть участь в кримінальних провадженнях та ще й погодились би на інтерв'ю, стало справжнім випробуванням. Окрім того, наразі активно триває процес реформування місцевих прокуратур (створення обласних та окружних прокуратур) і проводиться кваліфікаційне оцінювання прокурорів на місцях. А в контексті мого дослідження, мене цікавили представники саме місцевих прокуратур, з огляду на те, що саме вони переважно беруть участь в судових процесах у загальних місцевих судах.

У той же час, цей момент не сильно впливає на загальну релевантність результатів даного дослідження, оскільки, на відміну від кримінального процесу, де адвокат зазвичай виступає тільки на стороні захисту (прокурор на стороні обвинувачення), у цивільному процесі адвокати можуть брати участь з будь-якої сторони процесу (як позивача, так і відповідача). Тому їх думки мають абсолютну цінність з точки зору показань сторін – безпосередніх учасників судової справи як з позиції нападу, так і з позиції захисту.

Отже, незважаючи на проблеми з представниками однієї зі складових системи правосуддя України - прокуратури, мені вдалось проконтролювати цей момент шляхом проведення інтерв'ю з адвокатами, які брали участь в дистанційних судових процесах як на стороні позивача, так і на стороні відповідача, що, в сукупності, забезпечило представництво інтересів всіх сторін процесу.

Окрім того, під час останніх інтерв'ю я досяг «інформаційної стелі», тобто повноти інформації, коли будь-яке нове інтерв'ю з зазначеною категорією респондентів не приносило жодної нової інформації, чи будь-якого цікавого інсайду.

Порівняння способів організації дистанційного судового засідання

Загалом, переважна більшість респондентів схвально відгукуються про новий процесуальний механізм відеоконференції, коли сторони перебувають поза межами судового приміщення та виходять на зв'язок із судом, тобто у судові засідання з власних технічних засобів (зазвичай мова йде про систему відеоконференцзв'язку «EasyCon»).

Вони зазначають, що альтернативний варіант проведення дистанційного судового засідання, коли сторони виходять на зв'язок із судом через відеоконференцію з іншого суду, використовуючи технічні пристрої відповідної судової установи, в свій час хоч і сприяло покращенню доступу до суду, однак:

по-перше, є дуже громіздким, ненадійним та часто неефективним інструментом, позаяк потребує великих витрат часу для організації (знайти вільний слот з часом в іншому суді, погодити його зі сторонами, передбачити не більше 1 години під судове засідання тощо) та інколи просто зривається в останній момент (через затримки на попередніх засіданнях, неналежну якість інтернет зв'язку, застарілу апаратуру суду тощо);

по-друге, не вирішує низку логістичних проблем, так як особа все одно фізично прибуває в приміщення хоч і іншого, але все таки суду, очікує на свою чергу в коридорах такого суду, витрачає як власні ресурси на переїзд, так і ресурси держави (подвійні, бо треба організувати і той суд, де проходить засідання, так і той суд, з якого людина виходить на відеозв'язок).

Респонденти схильні вважати, що переважну більшість цих проблем вирішує дистанційне судове засідання, тобто згадана вище процедура, коли сторони беруть участь в судовому засіданні з власних технічних засобів, перебуваючи при цьому поза межами приміщення будь-якого суду.

Окрім того, респонденти звертають увагу, що участь з власних технічних засобів зазвичай супроводжується комфортнішим спілкуванням і кращим підключенням – швидким інтернет зв'язком, якісною камерою та мікрофоном, ніж те, що переважно відбувається під час включення особи у режимі відеоконференції з іншого суду (перевантажена мережа, старе обладнання).

У той же час, цей механізм має також низку обмежень, зокрема досить проблематично привести особу (свідка, експерта) до присяги або ознайомити учасника з процесуальними правами, оскільки потрібно підписати відповідну розписку і коли особа перебуває на відеозв'язку, однак з приміщення іншого суду - це контролює та несе відповідальність спеціальний працівник того суду.

Між іншим, якщо особа відповідально та належно ставиться до власних процесуальних зобов'язань, і це насправді підтверджується в переважній більшості випадків, такі формальності реально виконати і через відеозв'язок з власних засобів. Особа самостійно підписує цю розписку та надсилає її в суд.

Важливо також підкреслити ту обставину, що проведення судового засідання дистанційно потребує значних витрат з боку держави. Оскільки участь особи в дистанційному засіданні з приміщення іншого суду передбачає, по-перше, її власні витрати на фізичне переміщення до будівлі найближчого місцевого суду, а, по-друге, подвійні витрати держави, оскільки в одному процесі, в такому випадку, використовується ресурс одночасно двох судів.

Отже, можна підсумувати, що хоча обидва згадані процесуальні інструменти передбачають «дистанційну участь» особи в судовому засіданні, вони мають низку структурних відмінностей. Тому дві форми проведення судового засідання у дистанційному режимі потрібно розмежувати та аналізувати окремо. Тому предметом дослідження є дистанційна участь сторони в засіданні з власних технічних засобів поза приміщенням суду.

Передумови для обрання судового засідання в дистанційному форматі

Основними факторами, які мотивують сторони провадження та загалом суд організувати судові засідання в дистанційному режимі є декілька: по-перше, це поширення Україною COVID-19; по-друге, це значна відстань до суду, коли витрати на дорогу в дві сторони - перебування, харчування, є непропорційними меті такого засідання; по-третє, психологічне сприйняття суду як чогось некомфортного, карального.

Чинне законодавство не встановлює перелік підстав для можливості клопотання про судові засідання в дистанційному режимі, що означає, що насправді зазначений вище перелік є невичерпним, а судові засідання в такому режимі може бути проведено за будь-яких обставин, головне при цьому мати бажання сторін - учасників такого судового процесу.

Саме тому, на думку респондентів, цей інструмент дозволяє спростити здійснення правосуддя, не дивлячись на те, чи мова йде про цивільні, чи вже про кримінальні провадження. В основі має бути не формальний розподіл за юрисдикціями, а саме стадія, категорія справи та/або конкретна процесуальна дія, яка має бути проведена/здійснена в межах відповідного провадження.

Окрім того, у практиці респондентів не було випадків, коли одна із сторін категорично виступала проти проведення засідання в дистанційному режимі з використанням власних технічних засобів, адже це відбувається або за клопотанням сторін, або за ініціативи суду (однак суддя, має погодити використання сторонами такого технічного засобу).

Переваги застосування дистанційного судового засідання

Насамперед важливо зазначити, що усі опитані респонденти одноставні у тому, що механізм дистанційного судового засідання виключно розширює доступ людини до правосуддя та відповідно позитивно впливає на реалізацію в Україні її права на справедливий суд.

Перевагами застосування такого механізму є економія часу як сторін так і суду, зменшення фінансових витрат (приватних для сторін і публічних для держави), розширення права на захист через можливість вибору адвоката з будь-якого регіону, або навіть із-за кордону, а також оптимізація процесу здійснення правосуддя (зменшення кількості перенесень засідань через неявку чи запізнення сторін, незапланованих зсувів у графіку судді тощо). Зазначені переваги у своїй сукупності, з однієї сторони, покращують доступ громадян до суду, а з іншої - сприяють покращенню роботи системи правосуддя в цілому.

В цьому контексті окремі респонденти звертають увагу, що з точки зору техніки організації судового процесу та реалізації процесуальних гарантій справедливого правосуддя немає жодної різниці в якому форматі особа бере участь в судовому засіданні – фізичному чи дистанційному. Вони відзначають, що це дуже простий, ефективний та дієвий процесуальний механізм і тому він настільки швидко увійшов в повсякденну судову практику.

Крім того, наразі в законодавстві передбачена повна диспозитивність, тобто ніхто не може змусити особу взяти участь в судовому засіданні в дистанційному режимі, якщо особа сама не виявить такого бажання і самостійно не попросить про це суд. Це, до речі, відзначається всіма сторонами як основна складова, яка сприяє позитивному сприйняттю даного інструменту на практиці, чим сприяє розширенню права людини на справедливий суд. Тобто, в особи

з'являється ще одне додаткове процесуальне право, яке за сукупності певних умов відкриває їй доступ до суду, який в протилежному випадку був би відсутній.

Можна вважати, що законодавець фактично урівняв у статусі форми «прибуття» особи до судового засідання – фізична в будівлі суду, дистанційна з будівлі іншого суду і дистанційна з власних засобів та дав людині право вибору - альтернативу, якою вона може скористатись, або ні - на власний розсуд.

Між іншим в цьому аспекті існує дискусія, чи обмежується таким чином «доступність суду» як складова права на справедливий суд, яка зазвичай розуміється як можливість людини фізично прибути до будівлі суду з огляду на наявну локальну інфраструктуру, транспортне сполучення, територіальне наближення суду до людини тощо.

Як зазначається, слід розрізняти право на доступ до судів та право на правовий захист прав та інтересів. Якщо перше стосується фактичного доступу до установ судової системи ..., то друге – питання імунітетів та предметної юрисдикції судів. (Регіональний громадський фонд «Право і Демократія», 2007).

У даному контексті важливо сприймати доступність суду в першу чергу як комплекс інструментів, наданих людині державою, яких має бути достатньо для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві (Коваль, 2006).

Тобто, коли обмежується або ускладнюється доступ до приміщення суду, особливо у зв'язку карантинном, або майбутньою реорганізацією місцевих загальних судів, однак вона все ще має можливість належним чином у розумні строки з дотриманням всіх процесуальних гарантій захистити свої права та законні інтереси в суді й зробити це інколи навіть швидше, ніж в умовно «стандартному» режимі, потрібно вважати що доступність суду не тільки не зменшується, а навпаки підвищується, оскільки в протилежному випадку доступність суду взагалі позбавлена сенсу як принцип.

У той же час щодо оптимізації часу, який відводить суддя на розгляд справи в цілому, та загалом щодо підвищення інтенсивності судових засідань думки респондентів розійшлись.

З однієї сторони зменшилась кількість необґрунтованих (суто технічних) переносів судових засідань, а також зменшився час, необхідний для доїзду людини до суду (особливо це стосується міжміського сполучення), а з іншої сторони час на забезпечення проведення судового засідання трохи збільшився, оскільки дистанційний режим потребує більшої організаційної підготовки з боку працівників апарату суду, секретаря судового засідання, зокрема налаштування спеціального обладнання, ідентифікація сторони до засідання.

І хоча усі респонденти зійшлись на думці, що виключно в сукупності з іншими елементами системи дистанційного правосуддя, яка включає в себе як електронний документообіг, електронний кабінет учасників справи та працівників суду, використання штучного інтелекту в типових справах, механізм участі сторін в судовому засіданні дистанційно з власних технічних засобів запрацює на повну. Проте вже зараз можна констатувати, що запровадження механізму, коли особа перебуває поза межами будівлі суду та бере участь в судовому засіданні з власних технічних засобів в національне процесуальне законодавство виправдало себе цілком.

Дотримання права на справедливий суд у дистанційному судовому засіданні

У переважній більшості респонденти зійшлись на компромісній позиції, що дистанційний режим проведення судових засідань в жодному разі не ставить під сумнів (якщо застосовувати його ad hoc та з достатнім рівнем обґрунтованості) процесуальні гарантії справедливого правосуддя, а навпаки в загальному тільки сприяє розширенню права людини на справедливий суд.

Окрім того, респонденти звертають увагу, що з психологічної точки зору, коли особа перебуває в звичайних для себе умовах (вдома, в офісі), вона почувається більш комфортно, а тому участь непередготовленої людини в дистанційному судовому засіданні автоматично покращує її сприйняття суду як такого, підвищує довіру до судового процесу, зменшує стрес, чим в сукупності позитивно впливає на її людську гідність, особливо з точки зору доступу до базових фізіологічних потреб людини (вода, вбиральня, свіже повітря тощо).

Інші ж респонденти опонують, що такий підхід має обов'язково корелюватись з ефективністю відправлення правосуддя, позаяк коли особа фізично перебуває перед судом, або в будівлі суду, вона більшою мірою відчуває відповідальність перед законом, це її дисциплінує та зобов'язує вести себе в процесі гідно – відповідно правил ділового етикету, а також дотримуватись порядку. Вони вважають, що дистанційний формат участі особи в судовому засіданні може поставити під сумнів авторитет правосуддя, адже сторони можуть перейти межу розумності (підключення через власні засоби з автомобіля, чи ресторану).

Важливим в цій дискусії є те, що на думку деяких респондентів, суд сприймається в Україні як «судилище», але ніяк не як інституція, утворена для захисту прав і свобод людини. У той же час суд за своєю природою є надавачем судових послуг. Сприймаючи суд саме таким чином, людина в першу чергу звертається за правдою, хоче вирішити власну проблему, яка, в тому числі, має певні часові рамки.

Як зазначають респонденти, право на справедливий суд є ілюзорним (несправжнім), коли людина отримує рішення суду в той момент, коли їй таке рішення вже не є актуальним (на жаль, таке теж трапляється). Тобто судова послуга є наданою, однак сам сенс такої послуги вже відсутній. Це є наслідком хронічних проблем національної судової системи. Саме в такому контексті дистанційна участь сторони в судовому засіданні, на думку респондентів, їй допомагає – вона загалом пришвидшує розгляд справи судом, оптимізує час, потрібний на участь сторін в процесі. А за умов належного виконання сторонами своїх процесуальних обов'язків, дистанційне судове засідання дійсно сприяє отриманню фінального судового рішення швидше, ніж це відбулось би, за всіх аналогічних умов, однак вже за фізичної участі сторін у судових засіданнях по цій справі.

Окремі респонденти, в тому числі професійні судді, взагалі констатують, що в певних категоріях справ або стадіях судового процесу дистанційна участь сторін має бути первісною формою судового засідання та визначатись by default. Тобто особа навпаки має клопотати про фізичну участь в справі (а не про дистанційну як зараз), адже саме це потребує додаткових втрат зі сторони держави та суду – пошук вільної зали для засідання, погодження оптимального часу, який буде комфортний всім учасникам процесу, логістика і так далі.

І хоча безумовно держава зобов'язана забезпечити право людини на фізичний доступ до суду (і вона зробить це), однак саме людина має ухвалити це рішення, розуміючи та зважуючи всі переваги і недоліки, а також ризики, в тому числі для швидкості розгляду її власної справи, які настануть внаслідок такого бажання.

Це є дещо «революційною» концепцією, однак в той же час вона є достатньо цікавою та насправді не виглядає зовсім безперспективною, адже хоч і перевертає укорінену в нас модель поведінки з ніг на голову, однак накладає політику повсюдної цифровізації публічних послуг держави на судову систему, підтримує й адаптує світовий тренд на спрощення всіх процесів за рахунок сучасних технологій та може вивести судовий процес на якісно новий рівень.

Окремі респонденти також звернули увагу на інший, не менш цікавий момент. Вони вважають, що коли в суді відбувається самопредставництво інтересів і учасник справи не володіє спеціальними юридичними знаннями та навичками, суд має обережно ставитись до проведення дистанційного судового засідання з власних технічних засобів поза межами приміщення суду.

З огляду на характер і складність судового процесу така особа може не до кінця розуміти, що відбуватиметься в суді, бути не в змозі оперативно реагувати на хід слухання, і, відповідно, справедливе правосуддя для неї не буде відчутно на практиці.

У той же час, коли в справі представництво інтересів здійснюється адвокатами чи прокурорами і вони погоджуються на відеоконференцз'язок, жодних проблем, ні з точки зору права людини на справедливий суд, ні з точки зору гарантій безстороннього правосуддя бути не може а ргіогі, адже така особа здатна повноцінно оцінити і зважити всі ризики наперед.

І, наостанок, респонденти зайняли одностайну позицію щодо того, що дистанційна участь сторін у судовому провадженні сприяє розширенню права на справедливий суд. Адже така форма участі дозволяє посилити гарантії права на захист, або іншими словами, права людини на професійну правничу (правову) допомогу. І відтепер особа має можливість обрати захисника своїх прав з будь-якого куточка держави, або навіть світу, їй не обов'язково бути прив'язаною до території, де розташований найближчий до неї місцевий суд.

Принцип екстериторіальності у виборі адвоката в даному аспекті розкривається на повну, адже особа в переважній більшості звільнена від обов'язку покривати логістичні витрати такого адвоката, тобто витратити кошти на супутні витрати, які не пов'язані з юридичною допомогою. Вона має можливість обрати найбільш компетентного, на її думку, представника.

У той же час, розширивши право людини на вибір захисника своїх прав, дистанційний формат участі в судовому засіданні, своєю чергою, розділив адвокатську спільноту на два табори.

Одні вважають, що це жодним чином не вплинуло на можливість вибудувувати лінію захисту та використовувати адвокатській інструментарій на повну, оскільки під час віддаленої участі суддя й сторони зазвичай не перебивають один одного, намагаються прислухуватись, вести себе спокійніше, що, в цілому, структурує судовий процес та відкриває додаткові можливості висловити свою позицію, думку та навести юридичні аргументи.

Інші ж вважають, що віддалена участь відображає лише 20-30% того, що насправді відбувається в суді, а тому значно обмежує сторону, яка бере участь в дистанційному режимі в можливостях висловити свою думку, зрозуміти певним чином контекст, відчутти суддю, сторін і так далі. Лише під час особистої присутності в залі судового засідання, на їх думку, адвокат може бачити всю картину, аналізувати її та приймати подальші процесуальні рішення.

Однозначної відповіді на це питання немає, позаяк кожен адвокат вільний у виборі свого позиціонування, свого інструментарію для участі в судових засіданнях, тому в цій дискусії очевидно кожен залишається при власній думці.

Отже ми підтвердили, що право людини на справедливий суд ще більше розкривається від факту наявності в законодавстві права особи на дистанційну участь в судовому засіданні з власних технічних засобів, а цей механізм, з огляду на його технічну простоту, наразі реалізований належним чином.

У той же час ключовим елементом цього механізму є повна диспозитивність, тобто можливість особи вільно, на власний розсуд, з попередньою оцінкою всіх ризиків та наслідків для справи, обирати між дистанційною та фізичною участю в судовому засіданні, якщо звісно суд не визначить явку такої особи обов'язковою.

Проблеми із застосуванням дистанційного судового засідання

Однією із основних проблем дистанційного судового засідання є процедура ідентифікації та встановлення особи, що з'явилась в судовому засіданні як учасника конкретної справи.

Наразі, згідно з положеннями нової редакції Порядку роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду, затвердженого Наказом Державної судової адміністрації України №196 від 23 квітня 2021 року, процес ідентифікації відбувається за допомогою реєстрації та авторизації в системі «EasyCon» шляхом використання електронного цифрового підпису, а також, у разі необхідності особа має продемонструвати, на вимогу головуючого в судовому засіданні, свій паспорт або інший документ, що посвідчує особу, на камеру.

В очному судовому засіданні ідентифікація та встановлення особи здійснюється шляхом пред'явлення секретарю судового засідання або судді оригіналу документу, що посвідчує особу (паспорт громадянина України, посвідчення адвоката України, службового посвідчення прокурора України тощо). Аналогічною є процедура ідентифікації, коли особа бере участь в режимі відеоконференції з приміщення іншого суду. У такому випадку за перевірку документів і встановлення особи відповідає уповноважений працівник суду.

Тобто, хоча на перший погляд ідентифікація сторони могла б бути проблемою, насправді процедури фізичної та заочної ідентифікації між собою подібні. А за словами окремих респондентів, встановлення особи через кваліфікований електронний підпис насправді є більш коректним і правильним інструментом, ніж фізичне ознайомлення суду з його документами при очному засіданні. Адже підробити такі «фізичні» документи, за наявності відповідного бажання, значно легше, ніж взламатися кваліфікований електронний ключ.

Окрім того, коли в справі беруть участь вже відомі для суду учасники, які були заздалегідь встановлені або в попередніх судових засіданнях, або навіть в попередніх судових провадженнях, жодних проблем із ідентифікацією особи та підтвердженням її повноважень не виникає.

Іншою ж, не менш важливою проблемою дистанційного правосуддя є внутрішній опір та небажання сприймати і визнавати цей механізм окремими представниками професійної спільноти. Загальновідомо, що людина на психологічному рівні завжди сприймає будь-які нововведення з певною долею скептицизму. А коли ти працюєш по відпрацьованій схемі понад 10, 20, 30 років (типова модель поведінки), усі суттєві трансформації піддаються критиці.

Загалом такій людині потрібен певний час, щоб усвідомити суть такого нововведення, проаналізувати можливі переваги від його застосування та загалом сприйняти дистанційну участь сторін в судових засіданнях як даність.

Як скаржаться окремі респонденти, деякі судді, маючи всі технічні можливості, непропорційно обмежують права осіб на дистанційну участь в судових засіданнях. Вони відмовляють у задоволенні клопотань, не наводячи належної аргументації, або ця аргументація не витримує жодної критики.

Респонденти описали цей стан як «контреволюція» зі сторони доволі консервативних представників судової системи. Доходить до того, що окремі судді скаржаться на адвокатів до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а та, в свою чергу, підтримує ці скарги, однак занепад «контреволюції» - це лише питання часу, наполегливості та стійкості учасників процесу, яким необхідно постійно «лупати цю скалу» та продовжувати засипати суд такими клопотаннями, реалізуючи право на справедливий суд.

Зрештою, судові рішення не так давно писали від руки, систему автоматизованого розподілу справ ненавиділи всі голови судів, а електронний документообіг й досі страшний як сон працівників апарату суду.

Останньою, але чи не найважливішою проблемою для гарантування стабільності функціонування цього процесуального механізму є відсутність належної роз'яснювальної роботи як серед правників – суддів, адвокатів та прокурорів, так і серед населення – користувачів судових послуг.

В окремих районних судах жаліються, що є дефіцит клопотань на проведення засідання в дистанційному режимі, бо сторони, або не розуміють цей новітній механізм, або бояться, чи навіть не знають про нього. Респонденти відзначають, що коли пропонують сторонам застосувати цей механізм, то стикаються з відторгненням, переважно через нерозуміння такого формату або ж недовіру до суду в принципі.

Тільки поруч з системною роз'яснювальною кампанією, спрямованою на популяризацію даного інструменту серед користувачів судових послуг, його потенціал зможе бути реалізований на повну. Адже диспозитивність є основним принципом дистанційного судового засідання, тобто сторони мають погоджуватись на його проведення, а це, поки, на жаль, відбувається досить рідко, якщо дивитись в масштабі всієї країни.

Обмеження для застосування дистанційного судового засідання

На думку респондентів в законодавстві існує низка обмежень, які роблять цей механізм менш ефективним, однак їх виправлення потребує подальшого наукового пошуку та обґрунтування, а запровадження ще більше покращить доступ громадян до правосуддя. Це стосується, наприклад, допиту свідка, або неможливості виходу судді в режим відеозв'язку з власних технічних засобів, зокрема власного кабінету в приміщенні суду, або ж взагалі з приватної садиби - дому.

Чинне законодавство дозволяє здійснювати допит свідка виключно з судової будівлі, тобто можна проводити це дистанційно, однак з іншого суду, з огляду на що присутні всі вищезазначені проблеми. І хоча, з однієї сторони, існують певні побоювання щодо впливу на

такого свідка під час дачі свідчень перед судом, з іншої сторони, в деяких, можливо виключних випадках, існує реальна необхідність здійснити допит свідка в режимі відеоконференцзв'язку, однак наразі це не передбачено.

Окрім того, якщо свідок не перебуває під державною охороною, то вплив на нього може бути здійснено, за бажання, будь-де, в першу чергу у тому ж приміщенні суду (поки він чекатиме на початок судового засідання наприклад). Тому в даному контексті доцільним видається дати суду певний рівень дискреції (право на суддівський розсуд), де він самостійно може визначити, наскільки коректним в тій чи іншій справі, за тих чи інших умов та обставин здійснювати допит свідка дистанційно, а коли робити це варто в очному режимі.

Респонденти також відзначають одиничні факти зловживання сторонами провадження своїм правом на участь в судовому засіданні в дистанційному режимі. І хоча, як було вже зазначено вище, зловживання процесуальними правами - це зазвичай неодмінна складова лінії і позиції захисту заради відстоювання інтересів клієнтів, ця проблема трохи загострюється в дистанційному режимі, так як засобів протидії цьому судова практика поки що ще не напрацювала.

Окрім того, в законодавстві можуть бути визначені певні нормативні обмеження щодо проведення судового засідання в дистанційному режимі. Це може бути важливо стосовно окремих категорій «чутливих» категорій справ (допит дитини, усиновлення, позбавлення батьківських прав, визнання особи недієздатною, кредитні або сімейні спори) або стосовно окремих стадій судового провадження, в яких виходячи з логіки та здорового глузду впливає, що дистанційного судового засідання не може бути (дослідження речових чи письмових доказів, проголошення вироку, перехресний допит).

У той же час, цікаво відзначити, що за допомогою відеоконференцзв'язку проводили засідання у межах кримінального провадження, в яких брала участь навіть легендарна особа (з метою забезпечення безпеки особи її персональні дані законодавані), що за логікою має мати вищий ступінь захисту, але сторони і суд на це погодились. Тобто судова практика дуже різниться і єдиних стандартизованих меж наразі не напрацьовано.

Отже можна констатувати, що хоча є певні уніфіковані стандарти проведення судового засідання дистанційно, кожна справа, учасники, суддя є унікальними. Відтак важливо не стільки встановити певні законодавчі рамки – орієнтири для організації судових засідань у режимі відеоконференцзв'язку, скільки надати свободу розсуду суду та сторонам щодо застосування засобів віддаленого зв'язку для участі у судовому процесі на власний страх і ризик.

Перешкоди для використання дистанційного судового засідання

Також звісно часто проявляються проблеми функціонального характеру, які пов'язують, або з неналежним технічним забезпеченням суду - низькою якістю інтернет зв'язку, зображення або ж аудіо як у судді, так і у сторін, або ж з людським фактором – недостатній рівень технічних компетенцій, нерозуміння англійської мови, складність налаштування програмного забезпечення на різних засобах тощо.

Іншою проблемою є вимога чинного законодавства, яка передбачає, що суддя під час проведення дистанційного судового засідання зобов'язаний бути присутнім у залі для судового засідання, де підключення здійснюється через авторизований у Державній судовій адміністрації канал зв'язку, а інтернет зв'язок є захищеним.

Одні респонденти зазначають, що їм було б зручно відправляти правосуддя чи то з власного кабінету в приміщенні суду, чи то з дому, так як в судах першої інстанції наявна повсюдна проблема з кількістю залів судових засідань, обладнаних спеціальними технічними можливостями. Інші кажуть що, навпаки, присутність судді в будівлі суду, порядок доступу до якої певним чином обмежується, а охорона такого приміщення здійснюється Службою судової охорони, забезпечує гарантії справедливого правосуддя, так як суддя має бути безстороннім, вплив на нього незаконний і гарантувати це можна виключно в судовій будівлі.

Тобто потреба в очному форматі проведення судових засідань однозначно лишається як і проблема критичної нестачі залів для судових засідань, не кажучи вже про ті зали, які мають бути належним чином технічно обладнані для організації судових засідань у дистанційному режимі.

Незважаючи на те, що кількість судових установ (будівель) в Україні величезна, їх територіальне розташування в переважній більшості випадків не відповідає судовому навантаженню. І ця проблема автоматично перекочувала в дистанційний формат проведення судових засідань, коли, незважаючи на всю прогресивність даного інструменту, нормативні обмеження щодо обов'язку підключення судді в дистанційне судове засідання виключно з зали судового засідання, яких в рази менше, не дозволяють реалізувати весь його потенціал на повну.

За даними Державної судової адміністрації середній рівень забезпечення залів судового засідання системами відеоконференцв'язку станом на 1 січня 2021 року перебуває на рівні 74,5%. У той же час, протягом 2020 року було списано 1962 одиниць комп'ютерної та оргтехніки, а також залишається досить велика кількість морально та фізично застарілого обладнання – 12240 одиниць (с. 17-18). Значного обсягу фінансування на закупівлю оновленої техніки та обладнання додаткових залів судового засідання, особливо в умовах пандемійної кризи, на найближчі роки не передбачається, з огляду на що, питання лібералізації умов участі судді в дистанційному режимі відеоконференцв'язку є доволі нагальним.

Отже, респонденти більше звертають увагу на необхідність глобального вирішення певних проблем, що стосуються судової системи в цілому, чи системи дистанційного правосуддя зокрема. Проте кричущих проблем в поточному законодавчому регулюванні участі сторін в судовому засіданні з власних технічних засобів через систему «EasyCon» наразі не спостерігається.

У цьому контексті ми би хотіли зауважити, що використання новітніх пристроїв – смартфонів, планшетів, ноутбуків, а також комунікація через популярні сервіси обміну інформацією – Telegram, Viber, WhatsApp, Gmail, Facebook з очевидних причин вже давно стало реальністю в повсякденному житті майже кожної сучасної людини. Тому працівники системи судоустрою теж намагаються інтегрувати ці засоби в нову процесуальну реальність українського правосуддя. І хоча це не регламентовано жодним нормативно-правовим актом, однак впливає зі здорового глузду та об'єктивних вимог сучасності, а, за правильного використання, ще й допомагає оптимізувати роботу і скоротити час, що витрачається на повсякденні рутинні задачі.

Окрім того, такі інструменти сприяють підвищенню публічності та прозорості органів правосуддя, наприклад відеозапис та онлайн трансляція судового засідання через застосування механізмів того ж «EasyCon». По-перше, це значно зменшує час на технічне налаштування цих процесів, а, по-друге, зводить до мінімуму потенційні маніпуляції під час судового засідання, так як є відкритим для всіх учасників судового процесу у вільному доступі в будь-який час (24/7).

Станом на 1 січня 2021 року в системі «EasyCon» зареєстровано понад 20 тисяч користувачів (Державна судова адміністрація, 2020). У відповідь на звернення на доступ до публічної інформації щодо кількості судових засідань, проведених за останній рік у режимі відеоконференції, з використанням власних технічних засобів за межами приміщення суду, Державна судова адміністрація повідомила, що у період з 12 березня 2020 року по 15 березня 2021 року включно в місцевих загальних судах України в режимі відеоконференції було проведено 20 081 судове засідання в межах цивільної юрисдикції та 51 397 судових засідань в межах кримінальної юрисдикції.

В цивільних провадженнях (див. Таблицю 4) ми бачимо чітку висхідну перспективу, коли приблизно за рік кількість справ, проведених у дистанційному режимі, майже подвоїлась, і стабільно збільшується на постійній основі.

Це підтверджує слова респондентів, що, по-перше, сприйняття цього інструменту всередині достатньо консервативної судової системи за останній рік певним чином змінилось (від відторгнення і нерозуміння до усвідомлення і прийняття), а, по-друге, цей механізм реально застосовується в судовій практиці, його частка постійно збільшується і якихось суттєвих проблем з цим немає.

Загалом тут важливо враховувати помісячний контекст, у межах якого відображені дані цифри, та звернути увагу на той факт, що будь-які новації завжди сприймаються з певною долею скептицизму та нерозуміння.

Таблиця 1. Статистична інформація щодо інтенсивності застосування нового механізму відеоконференцзв'язку в цивільній юрисдикції (зроблене за допомогою програми Microsoft Excel)

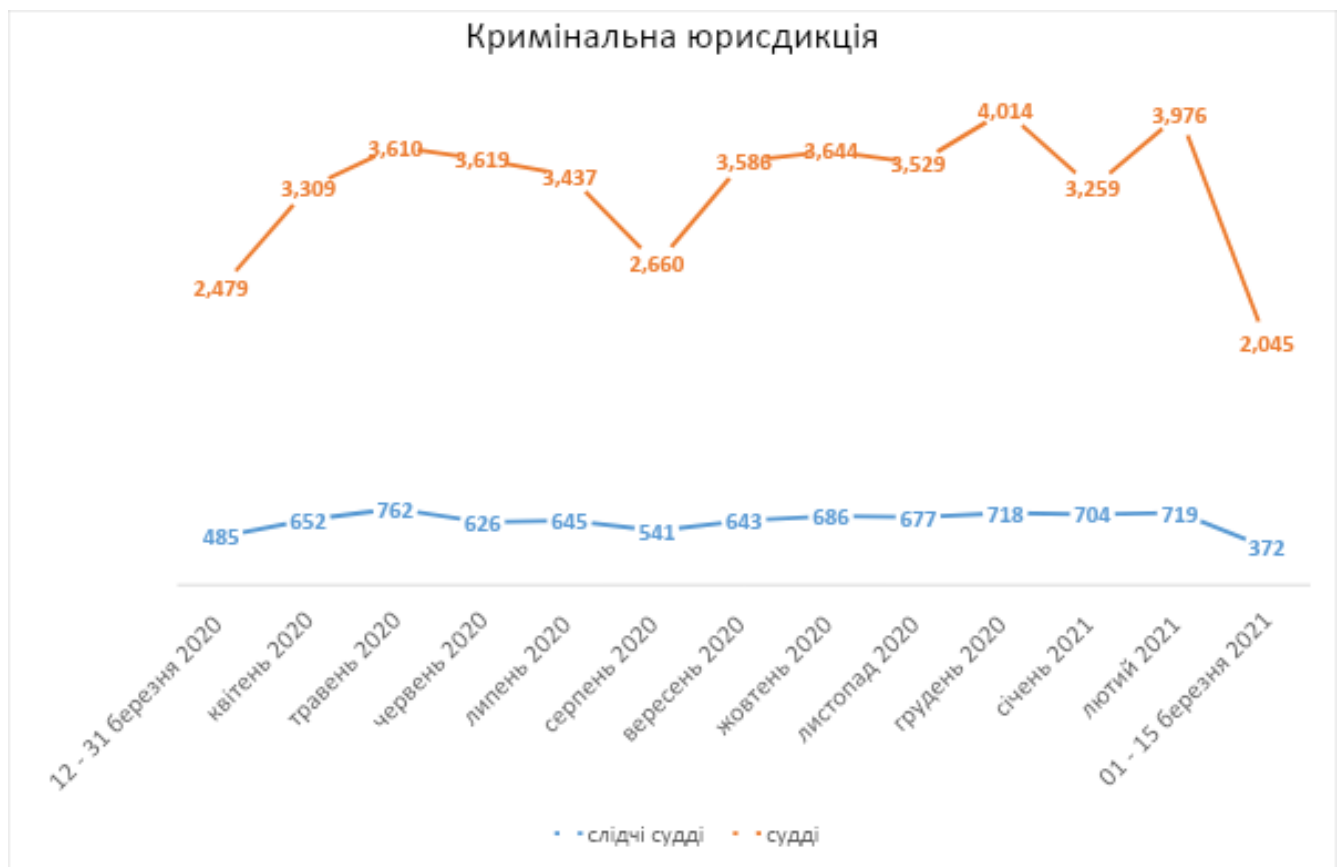
Так, наприклад, в березні-квітні 2020 року, коли тільки запровадили даний механізм, був лише початок карантинних обмежень і ніхто не знав скільки це триватиме насправді, всі розраховували на швидке закінчення пандемії та акцент був на відкладенні та/або перенесенні розгляду судових справ.

В судах було встановлено особливий режим роботи, який передбачав, зокрема, необхідність відкладення розгляду справ, зменшення кількості судових засідань протягом дня, обмеження доступу до суду, здійснювати правосуддя в письмовому провадженні (Рада суддів України, 2020).

У цьому листі згадується також і про відеоконференцію, яка «не у повній мірі забезпечує від поширення захворювання, оскільки все ж передбачає необхідність явки громадян у декілька судів, які забезпечують проведення судового засідання у такому режимі». Це очевидно, адже в на той момент відеоконференції з власних технічних засобів ще не було в законодавстві. Зважаючи на це, виглядає доволі логічним повсюдна практика перенесення та/або відкладення розгляду судових справ протягом березня-початку квітня 2020 року.

Особливо цікаво спостерігати за тенденціями в межах кримінального процесу (див. Таблицю 5), які однозначно підтверджують, що даний процесуальний інститут вже пройшов апробацію навіть в найбільш суворих, з точки зору дотримання основоположних прав людини і найвищих гарантій справедливого правосуддя, і в найближчий час точно буде стрімко розвиватись як в цивільному так і кримінальному процесі.

Таблиця 5. Статистична інформація щодо інтенсивності застосування нового механізму відеоконференцв'язку в кримінальній юрисдикції (зроблене за допомогою програми Microsoft Excel)

Підсумовуючи, опитані представники правничої професії на практиці встигли усвідомити повний спектр переваг від використання механізму участі в судовому засіданні з власних технічних засобів. Однак вони зазначають також і про недобросовісні випадки серед колег. Наприклад деякі адвокати, замість того щоб взяти участь в якомусь неважливому, суцільно технічному засіданні дистанційно (підготовче провадження), умисно приїжджають до зали суду, щоб ствердитись і показати їх клієнтам важливість і реальність їх роботи та відповідно забрати свій гонорар з розрахунку на кількість робото/годин в суді.

З огляду на це, доволі очевидно є проблема недостатнього інформування про даний процесуальний інструмент серед правників старшого покоління та осіб, що працюють у віддалених регіонах. Існує серйозна диспропорція у кількості проведених судових засідань в дистанційному режимі з власних технічних засобів у судах, що розташовані у великих громадах (за старим адміністративно-територіальним устроєм - в містах обласного чи районного значення), з тими судами, які працюють в трохи віддалених громадах. Одні судді хваляться, що часто самостійно пропонують сторонам зорганізувати судові засідання в дистанційному форматі, водночас інші не тільки не мають бажання це робити, а й зазвичай не розуміють навіть як правильно процесуально це оформити.

Звісно це пов'язано одночасно і з недостатніми технічними компетенціями, і з психологічним відторгненням нових практик, а також нерозумінням важливості розвивати

дистанційне правосуддя в довгостроковій перспективі. І хоча, з однієї сторони, ймовірно кількість судових засідань, що відбуваються в таких «консервативних» судах, а також характер судових справ не передбачає необхідність постійної оптимізації судової діяльності та дозволяє сторонам спокійно брати персональну участь в судових засіданнях. Однак у той же час викликає певне здивування відсутність хоча б натяку на бажання перейти в дистанційний режим в окремих регіонах як серед суддів, так і серед адвокатів, особливо в умовах погіршення епідеміологічної ситуації в Україні.

Становлення нової процесуальної практики: дискусії спільноти

Цікавою є практика, коли судді визнають явку учасника справи (позивача чи відповідача) обов'язковою. Якщо виходити з буквального розуміння п. 3 ч. 2 ст. 43 ЦПК України, де встановлено, що учасники справи зобов'язані з'являтися в судове засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою, то йдеться начебто про фізичну присутність такої особи в залі судового засідання.

У той же час, якщо розуміти перебування в залі судового засідання в широкому сенсі, тобто навіть віртуально через засоби відеозв'язку за допомогою програми «EasyCon», то така явка забезпечується за рахунок дистанційного перебування особи в судовому засіданні, однак будучи в цей час фізично «поза приміщенням суду».

Позиції респондентів одноставно розділились. Перші, більш «консервативні», зазначають про обов'язкову фізичну присутність людини в судовому засіданні, інші ж, більш «революційні», контраргументують, звертаючи увагу на те, що слова «фізична» в законодавстві в даний час немає, тому віртуальна присутність особи в судовому засіданні цілком виконує вимогу цієї статті.

Це корелюється з тим, що на думку деяких респондентів будь-який режим передбачає «присутність» особи «перед судом» в «судовому засіданні». Тільки один з них означає фізичну «присутність», інші два кажуть про дистанційну «присутність» особи: або з приміщення іншого суду, або з будь-якого іншого місця.

Тут можна говорити про конформне тлумачення норми права, яке каже, що на момент написання даної норми (2016-2017 роки) законодавець не передбачав, що може бути якимось інше, окрім фізичної присутності, сприйняття цієї норми, тому в законодавстві очевидно закладалось саме фізичне прибуття особи до суду.

Крім того звісно є випадки, коли суд дійсно має легітимну необхідність та право на саме фізичну присутності особи в залі судового засідання, наприклад, якщо треба заслухати свідчення від особи, яка має ключове значення для вирішення справи, пересвідчитись в їх справжності та відсутності стороннього впливу, або, наприклад, перевірити справжні наміри особи під час укладання мирової угоди чи впевнитись у добропорядності позивача по майновим або сімейним спорам тощо. Тобто питання, в яких суд має широку дискрецію і, відповідно, внутрішнє переконання судді має бути задіяне на повну.

Для таких випадків суд дійсно повинен мати процесуальний механізм визнати саме фізичну явку сторони в суд обов'язковою, однак чинне законодавство справді є негнучким у контексті нових реалій та допускає різнотлумачення вищезазначеної норми і, відповідно, потребує нормативного удосконалення.

Іншою ж не менш цікавою дискусією є те, що, на думку окремих респондентів, суд взагалі не має розглядати пропозицію сторони взяти участь в судовому засіданні в дистанційному режимі як прохання, яке можна або задовільнити, або відмовити.

Незважаючи на те, що процесуальна форма звернення до суду про організацію судового засідання у дистанційному режимі процесуальним законодавством дійсно звучить як «клопотання» (передбачає прийняття судом якогось рішення), Державна судова адміністрація в своїх підзаконних нормативно-правових актах встановлює «заяву» як форму для такого прохання (не передбачає окремого розгляду судом).

Судова практика з цього приводу є неоднозначною. Одні судді розглядають такі документи в межах реального судового засідання з вислуховуванням думок всіх сторін процесу та виносять окремий процесуальний документ - ухвалу, інші судді розглядають таке клопотання на початку судового засідання усно, без винесення окремої ухвали суду (інформацію заносять в протокол судового засідання). Треті судді взагалі не розглядають ці клопотання як такі, зазначаючи, що це просто формальність, а сприймають таке бажання сторони як даність та без проблем підключають її через відеозв'язок ще до початку судового засідання.

Проблема першої та другої позиції полягає в тому, що сторона має фізично прибути в судове засідання, щоб пояснити свою позицію щодо свого ж клопотання про участь у цьому ж судовому засіданні у віддаленому режимі. Хоча це й видається дещо нелогічним, однак наразі впливає з чинного нормативного регулювання. Третій підхід, хоч і сприймається авторами як найбільш прийнятний, натикається на низку законодавчих перепон, оскільки виходячи із загальних засад процесу, будь-яке клопотання чи процесуальне рішення може прийматись виключно в межах судового засідання. Це, окрім всього, є важливою гарантією справедливого процесу.

Саме тому окремі респонденти вважають, що суд не має приймати щодо цього будь-яке рішення, адже це є право сторони прибути в суд або персонально або віртуально. Вони подають до суду не «клопотання», яке означає по суті прохання, а «заяву», яка свідчить про констатацію факту, що вони братимуть участь в судовому засіданні в режимі відеоконференцзв'язку та чекатимуть у визначений судом час в програмі «EasyCon» і тому не очікують від суду схвального чи негативного відгуку.

Окрім того сам суддя має лише посереднє відношення до організації судового процесу в дистанційному режимі, оскільки весь тягар планування часу в системі, підключення сторін, налаштування аудіо- та відеозв'язку, їх належної ідентифікації та підтвердження повноважень за допомогою кваліфікованого цифрового підпису та інші дії здійснюються адміністратором - секретарем судового засідання. На думку респондентів, суддям залишається лише розпочати судове засідання та повідомити під аудіозапис, що певна сторона бере участь в судовому засіданні фізично, а інша сторона бере участь дистанційно, ще інша сторона не з'явилась..

Звісно, що ця остання позиція є найбільш революційною, однак вона впливає з того, що чине законодавство не містить однозначної відповіді на позиціювання віддаленої участі учасника справи в судовому засіданні в розрізі всього процесу, а регулюється лише однією частиною однієї статті закону. А тому подальше врегулювання цього питання та закріплення даного механізму як наскрізного інституту судового процесу є лише питанням часу та спроможності законодавця.

ВИСНОВКИ ТА ДИСКУСІЯ

Обмеження дослідження

Основним обмеженням даного дослідження є те, що з огляду на погіршення епідеміологічної ситуації в країні та посилені карантинні (урядові) заборони, інтерв'ювання здійснювалось в дистанційному режимі (шляхом використання платформи Zoom), що свідчить про те, що:

по-перше, респонденти а ргіогі мають належні технічні знання та оснащення (так як комунікація відбувалась в онлайн месенджерах), певний рівень технічної компетенції, володіють навичками конференцзв'язку з власних технічних засобів;

по-друге, відслідковування емоцій, міміки, реакцій респондентів, «ведення» їх по інтерв'ю є дещо ускладненим, позаяк певним чином втрачається формалізм ситуації під час бесіди, концентрація респондентів на основному та, зрештою, відчуття контексту.

З огляду на це, неможливо поширювати результати дослідження на всю судову систему чи адвокатську спільноту, однак певний рівень узагальнень зробити все ж таки можна.

Іншим обмеженням даного дослідження є те, що означення процесуального механізму, який був предметом даного дослідження, в чинному законодавстві є достатньо складним - «режим відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів». Дати йому інше (простіше) термінологічне означення, з огляду на специфічність та певний ступінь професійної (юридичної) деформації респондентів, також виглядало не найкращим рішенням.

Тому доводилось застосовувати саме цей термін, однак не завжди це лягало в межах запитання (воно доволі об'ємне і складне), з огляду на що, респонденти часто збивались та відповідали начебто мова йде про інший різновид режиму відеоконференції, коли включення відбувається «з приміщення іншого суду». Тому для подолання даного обмеження постійно необхідно було уточнювати, чи йде мова про відеоконференцзв'язок «нового» формату, адже, в принципі, одного року не достатньо, щоб звикнути, а відеоконференцзв'язок «старого» формату існує в системі українського правосуддя з 2013 року (вже понад 8 років).

Висновки дослідження

Інформація, отримана з інтерв'ю, дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Загалом гіпотеза дослідження підтверджується – дистанційна участь сторін у судовому засіданні з власних технічних засобів, перебуваючи поза межами суду, потрібна українській системі правосуддя в майбутньому, оскільки вже встигла стати її невід'ємною складовою. Адже така форма участі сторін у процесі значно удосконалює наявні процесуальні інструменти суду та права сторін - учасників судового провадження, розширює можливості реалізації права громадян на доступ до суду та, зрештою, потребує певного нормативного удосконалення, але ніяк не скасування.

Окремі респонденти як зі сторони адвокатури, так і зі сторони суддів взагалі запевнили, що вже мали практику проведення судових засідань в дистанційному режимі, коли сторони брали участь з власних технічних засобів та перебували поза приміщенням суду й до березня 2020 року, тобто до офіційної легітимізації даного інструменту на рівні законодавства. Це було обумовлено нагальною необхідністю, відсутністю інших раціональних варіантів та легітимною метою в контексті забезпечення реалізації права на справедливий суд і не було з цим жодних проблем.

Таким чином, скасування (блокування) цього механізму після завершення карантину навпаки зменшить (послабить) доступ людини до справедливого правосуддя та негативно вплине (звужить) сутнісний зміст права на справедливий суд, що не допускається ч. 3 ст. 22 Конституції України, яка гарантує, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

2. Дійсно, характер юридичного спору (його складність, суспільна важливість (чутливість), юрисдикція) напряду впливає на допустимість організації судового процесу в дистанційному режимі. Адже, незважаючи на будь-які критичні обставини, в яких перебуває чинна система правосуддя, відмовитись від очного проведення судових засідань наразі не вбачається за можливе.

Кожен суддя, професійний учасник справ чи навіть звичайний громадянин – позивач, відповідач, підсудний - мають в першу чергу для себе визначити власну готовність брати участь в судових засіданнях дистанційно (з власних засобів зв'язку), що, в свою чергу, має розумно балансувати між досягненням мети відправлення правосуддя – справедливий судовий розгляд юридичного спору та комфортом і зручністю здійснення такого правосуддя для кожної із вищезазначених категорій сторін, в тому числі і для суду.

З огляду на це, хоча окремі респонденти аргументували, що, на їх думку, немає жодної різниці, чи присутня сторона в судовому засіданні фізично, чи вона присутня віртуально (через відеозв'язок), все ж таки говорити про те, що характер (суть) юридичного спору не впливає на організацію дистанційного судового засідання, в поточних умовах, не вбачається за можливо.

3. У цьому контексті знаходить своє підтвердження й інше припущення даного дослідження, яке передбачало, що повноцінна інформована згода всіх учасників судового процесу щодо проведення засідання у дистанційному режимі дозволяє вважати, що всіх гарантій прав людини дотримано в повному обсязі.

Незважаючи на те, що більшість респондентів підтвердили, що жодних порушень прав людини від участі у дистанційному судовому засіданні за останній рік не спостерігалось, все ж таки в цьому аспекті важливо звернути увагу на диспозитивний (добровільний) характер цієї процедури. Тобто особа, керуючись власними мотивами, або сама хоче включитись в судові засідання в режимі відеоконференції, або погоджується на пропозицію (ініціативу) судді, який пропонує застосувати процедуру віддаленого підключення (відеоконференцзв'язку), так як об'єктивні ризики різноманітного характеру, чи прогнозовані строки розгляду справи свідчать, що в поточних умовах це є найкраще (найефективніше) рішення.

Важливо акцентувати увагу, що в науці зазвичай досліджувався вплив на результат судового рішення від примусової участі сторони в судовому засіданні дистанційно, однак це не є предметом даного дослідження, а віддалена участь з власних технічних засобів за клопотанням (бажанням) сторони і за повної її згоди (як це передбачено чинним законодавством), не лише не ставить під сумнів право на справедливий суд, а й навпаки розширює доступ до правосуддя.

4. У той же час, ця позиція не є абсолютною, оскільки своє підтвердження знайшло й останнє припущення. На початку дослідження передбачалось, що існує категорія справ, у яких за будь-яких умов організація судових засідань у дистанційному режимі несумісна з основоположними правами людини та встановили, що певні «чутливі» категорії справ є дійсно під питанням.

Це, наприклад, укладання мирової угоди, усиновлення, позбавлення батьківських прав, визнання особи недієздатною, так як встановити дійсну волю сторін на проведення дистанційного судового засідання є неможливим та/або дещо небезпечним з точки зору гарантій прав людини (інша сторона може в позапроцесуальний спосіб змушувати до цього).

Окрім того, проговорювалось те, що неможливо забезпечити дистанційне судове засідання у справах, коли відкрите судове засідання може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також в інших випадках, установлених законом (закритий судовий процес).

Однак ми також встановили, що в основі несумісності з правами людини є не стільки категорія справи, скільки (не) можливість досягнення цілей правосуддя у межах конкретного процесу, як от наприклад, існує певний перелік конкретних процесуальних дій, де участь сторони в засіданні з власних засобів є скоріше нелогічною, недоречною та може поставити під сумнів легітимність такого судового процесу. Це стосується, наприклад, дослідження речових чи письмових доказів, проголошення вироку, проведення перехресного допиту або ж прийняття судом рішення, про обов'язковість явки сторони в зал судового засідання.

5. З огляду на наведене можна констатувати, що можливість проведення судового засідання у дистанційному режимі, яка запрацювала у відповідь на карантинні обмеження, запроваджені в березні-квітні 2020 року, зменшила кількість фактів перенесення та/або відкладення розгляду справ (не тільки у зв'язку з пандемією, а також у зв'язку з банальним браком часу для прибуття в суд та оптимізацією процесів) в цивільних та кримінальних справах. Відтак, у загальному, це пришвидшило процес розгляду справ судом, чим покращило доступ пересічної людини до ефективного правосуддя на практиці. Таким чином, допоміжна гіпотеза була також підтверджена.

Отже, підводячи підсумки, хотілося б зазначити, що в основі будь-якого процесу має лежати здоровий глузд усіх його учасників, добросовісність і спільне бажання брати участь в судочинстві (у широкому значенні даного терміну) у спосіб, який не тільки забезпечить реалізацію принципу верховенства права як складової будь-якої сучасної демократичної держави, а й примножить змістовні переваги справжнього правосуддя для кожної конкретної людини в її реальному житті.

У такому випадку не буде жодної різниці від того, де, за яких умов і в якому режимі особа бере участь в судовому засіданні, перебуває суддя в залі суду, або ж вдома з власних технічних засобів, слухається справа про розірвання шлюбу, де немає спору між сторонами і немає розподілу майна, чи особливо тяжке кримінальне правопорушення, за яке передбачено довічне позбавлення волі, за участі суду присяжних тощо. Отже, справжній суд, за участі справжніх адвокатів та прокурорів, матиме змогу розглядати справи по-справжньому – чесно, справедливо та швидко.

Майбутні дослідження

Подальше дослідження даної тематики можна здійснювати, розширяючи спектр досліджуваних юрисдикцій до господарської та адміністративної, позаяк кожна з них має власну унікальність та технічні особливості, а дистанційні судові засідання в них можуть застосовуватись з огляду на іншу проблематику.

В першому розглядаються справи переважно комерційного характеру, де є спір між юридичними особами, відповідно про право на справедливий суд як основоположне право людини в типовому його розумінні там взагалі мова не йдеться. В другому відповідачем зазвичай є орган публічної влади – держави або місцевого самоврядування, адже він скоріш за все зазіхнув та/або вже порушив певне право людини, з огляду на що у цьому процесі є інший стандарт доказування, а специфіка дистанційного судового процесу певним чином відрізняється.

Окрім того, також можна дослідити особливості застосування даного механізму в судах апеляційної та касаційної інстанції, де зазвичай справи по суті не розглядаються, адже йде перегляд рішення першої або другої інстанції відповідно виключно з точки зору дотримання судом норм матеріального та процесуального права, а також міжнародних стандартів правосуддя і гарантій прав людини.

По-перше, це може показати різницю в сприйнятті як професійними суддями, так і адвокатами у межах різних за своєю суттю судових процесів - коли доля справи вирішується безпосередньо і коли вже йде часто її формальний перегляд.

По-друге, цікавим може виявитись рівень використання такого механізму, хоча б з огляду на значно краще технічне забезпечення судів апеляційної та касаційної інстанцій, а також значно меншу, в порівнянні з судами першої інстанції, кількість судів та нижчий середньозважений рівень навантаження на суддю. Як відомо, до апеляційної інстанції оскаржується лише 10% рішень судів першої інстанції загальної юрисдикції (Рада суддів України, 2020), що підтверджує різницю у навантаженні на місцеві загальні суди та суди апеляційної чи касаційної інстанції.

Таким чином, розкритий аспект дистанційного правосуддя через дистанційну участь сторін в судових засіданнях є лише частиною великої за обсягом сфери дослідження судової системи, яка щонайменше показує і підтверджує позитивні тенденції розвитку дистанційного судового інструментарію в Україні.

Дослідницький потенціал даної тематики не вичерпується окресленими вище сферами, оскільки майбутнє публічних послуг держави лежить виключно у площині діджиталізації. А судові послуги є чи не найважливішою за своєю природою публічною послугою для людини, особливо, коли ми говоримо про захист людських прав та її основоположних свобод. Саме тому, право на справедливий суд визнається у світовій спільноті визначальним людським правом, яке має інтегральну природу та пронизує всі без виключення сфери буття людини, посідаючи фундаментальне місце в системі цінностей будь-якої сучасної демократичної держави.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

1. Як було зазначено на початку, в процесуальному законодавстві використана нормативна формула «під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)», яка визначає імперативну (обов'язкову) умову для організації судового засідання в дистанційному режимі (зі сторонами поза межами приміщення суду, які виходять на зв'язок з власних технічних засобів). Отже після офіційного завершення пандемії COVID-19 і скасування встановленого Урядом карантину цей механізм буде заблокований з формальних причин.

Тому основним висновком даного дослідження є однозначна необхідність збереження даного інструменту в процесуальному законодавстві України після завершення пандемії COVID-19 та встановити диспозитивний характер його застосування, тобто виключно на розсуд сторін судового провадження та суду. Відповідно, моя пропозиція для публічної політики стосується Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, якому доцільно невідкладно розробити законопроект, яким внести незначні (технічні) зміни в процесуальне законодавство та встановити безумовне право для сторін за бажання ініціювати проведення судових засідань в дистанційному режимі з власних технічних засобів.

Це дозволить не допустити зупинки дії даного механізму на наступний день після скасування карантину та однозначно закріпить право сторони клопотати про участь в дистанційному судовому засіданні у переліку процесуальних прав учасників справи, визначених процесуальним законодавством, чим інструменти для реалізації людиною основоположного права на доступ до суду будуть однозначно розширені.

2. Наступна пропозиція для публічної політики лежить в площині реформи реорганізації місцевих загальних судів (перша інстанція), яка є складовою трансформації судової системи України та яку заплановано здійснити до 1 січня 2022 року (Закон № 950-IX від 3 листопада 2020).

Оцінка та прогнозування впливу процесуального механізму організації судових засідань у дистанційному режимі на судову систему в контексті оптимізації судів першої інстанції загальної юрисдикції не було ціллю даного дослідження на етапі планування та відповідно не порушувалось перед респондентами під час глибинних інтерв'ю, тобто на етапі безпосереднього проведення дослідження.

У той же час, під час написання даної роботи воно природньо вплигло, оскільки судові засідання у дистанційному режимі впливають та навіть частково вирішують всі ті самі проблеми, заради яких реформа реорганізації місцевих загальних судів, в принципі, і була запланована та відбувається (застаріла система територіального розміщення судів, перенесення судових засідань з технічних причин, недостатня кількість суддів та залів для засідань у межах суду тощо).

Тобто ці процеси хоч і пов'язані між собою лише опосередковано, вони мають схожі за суттю завдання та одночасно (паралельно) впливають на покращення (розширення) доступу людини до ефективного та практичного правосуддя як визначальних ознак права на справедливий суд та верховенства права в цілому.

І хоча Комітет Верховної Ради України з питань правової політики вже утворив робочу групу з підготовки законопроекту про зміни системи місцевих судів на території України у зв'язку з утворенням (ліквідацією) районів, моя пропозиція спрямована до Президента України, а

точніше Комісії з питань правової реформи при Президентові України, і Вищої ради правосуддя, оскільки саме вони уповноважені напрацьовувати відповідний проект (ч. 2 ст. 125 Конституції України).

Отже, зацікавленим сторонам важливо неодмінно визначитись, бажано на рівні офіційних політик та нормативно-правових актів, з роллю та значенням механізму проведення судового засідання, коли сторони перебувають поза приміщенням суду та виходять на зв'язок з судом за допомогою власних технічних засобів (дистанційний режим) в структурі реалізації права на справедливий суд, а також загальному контексті функціонування системи правосуддя України.

Якщо казати практично, то таке рішення напряду впливає на математичне та геоінформаційне моделювання оновленої мережі місцевих загальних судів (перша інстанція), оскільки в основу цих розрахунків закладається статистична інформація про фактичне та прогнозоване навантаження на суд та суддю – попит на судові послуги в певній місцевості, кількість доступних залів для судових засідань в такій місцевості (у тому числі тих, що мають належне технічне обладнання для організації відеоконференцзв'язку), інфраструктурні критерії доступу до суду в контексті району, області та всієї України, логістичні та ергономічні особливості тощо.

З огляду на те, що ми бачимо висхідну траєкторію попиту сторін і суду (див. таблицю 4 і таблицю 5) на застосування дистанційного режиму організації судового засідання в результаті щомісячного аналізу його використання протягом березня 2020 року – березня 2021 року, можна спрогнозувати позитивну динаміку застосування даного процесуального інструменту системою правосуддя України як в середньостроковій так і довгостроковій перспективі (звісно, за умови, що перша рекомендація даного дослідження для публічної політики буде врахована та реалізована).

Таким чином, прогнозоване збільшення кількості застосувань дистанційного формату для проведення судових засідань обов'язково має братись до уваги як один із критеріїв (чинників) формування нової мережі місцевих загальних судів, оскільки як ми вже встановили жодних проблем для переважної більшості категорій справ та процесуальних дій від самого факту проведення судового засідання в дистанційному режимі немає, а оптимізація часових втрат усіх сторін і більш раціональне використання публічних ресурсів сприятиме кращому забезпеченню реалізації права людей на справедливий суд, надання їм більш комфортних та якісних судових послуг, а потенційно зекономлені ресурси можуть бути перерозподілені з метою вирішення інших хронічних проблем судової системи України.

3. Третя пропозиція до публічної політики впливає з перших двох та стосується обов'язковості проведення судового засідання виключно в залі для судових засідань, яка встановлена ч. 4 ст. 211 Цивільного процесуального кодексу.

Оскільки в Україні присутні одночасно дві взаємодоповнюючі проблеми: повсюдний дефіцит залів для судових засідань, особливо з належним обладнанням (яке вже і так переважно застаріло), а також наявний тотальний брак коштів на фінансування судової гілки влади (не вистачає навіть на виплату заробітної плати працівникам апарату суду), Комітету Верховної Ради з питань правової політики варто розглянути можливість дозволити суддям облаштувати власне робоче місце спеціальними технічними засобами (в тому числі і за свій кошт) та проводити судові засідання в дистанційному режимі із власного кабінету в будівлі суду.

Пропозиція щодо можливості організації судового засідання із приватного приміщення – дому судді не знайшла своєї підтримки серед респондентів, в тому числі, з огляду на безпекову

та психологічну складові, а от вихід судді на зв'язок, за його власного бажання, коли обидві сторони присутні у віддаленому режимі, із власного кабінету, забезпечуючи при цьому і відеотрансляцію, і гарантуючи всі інші вимоги законодавства, виглядає достатньо обґрунтовано.

4. Ще одна не менш важлива пропозиція до Комітету полягає в необхідності закріпити повідомляючий на противагу дозвільному принцип сповіщення суду про участь особи в судовому засіданні дистанційно, адже прийняття суддею окремого рішення щодо цього питання, за виключенням випадків обов'язкової фізичної участі сторони, не має легітимної мети, переобтяжує суд та, переважно є формальністю.

Таким чином особа матиме право самостійно обрати формат участі в судовому засіданні серед рівнозначних варіантів та буде зобов'язана повідомити про це сторони та суд у розумний строк. У цей спосіб реалізація даного інструменту здійснюватиметься однозначно в усіх судах України - без різнотлумачень, а «контрреволюція» окремих суддів буде зведена нанівець.

У той же час треба буде уточнити положення законодавства, які передбачають обов'язкову явку особи до суду за окремим процесуальним рішенням, та встановити, що в цьому контексті мова йдеться саме про фізичну присутність сторони в залі судового засідання. У цей спосіб ми реалізуємо принцип правової визначеності як складової верховенства права та встановимо однозначне регулювання на рівні закону з огляду на нові реалії та виклики сьогодення.

5. Остання пропозиція спрямована до Державної судової адміністрації, яка має забезпечити проведення належної інформаційної, роз'яснювальної та навчальної роботи не тільки серед користувачів судових послуг щодо переваг, умов та особливостей застосування механізму дистанційної участі в судових засіданнях, а й серед суддів, які відзначають, що хоч певною мірою вже звикли до цього інструменту та напрацювали власну практику, проте роз'яснення окремих найбільш дискусійних моментів, які часто трапляються на практиці, явно би не заважало.

Окрім того, Державній судовій адміністрації рекомендується різносторонньо дослідити практику застосування даного інструменту протягом останнього року в різних регіонах, на основі цього підготувати методичні рекомендації та поширити їх серед всіх судів України. Це структурує підхід суддів до реалізації положень чинного законодавства, а також сприятиме напрацюванню єдиної та зрозумілої правникам з будь-якого куточка України схеми використання механізму віддаленої участі в судовому засіданні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Case of Bellet v. France. (1995). The European Court of Human Rights (Application no. 23805/94). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57952"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
2. Case of Běleš and Others v. the Czech Republic. (2003). The European Court of Human Rights (Application no. 23805/94). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-60750"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
3. Проект ЄС «Право-Justice», Шерстюк, І., & Ковалко, Н. (2020). Порівняльний аналіз систем проведення відеоконференцій. https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5eb/aae/791/5ebaae791bd8d163971782.pdf?fclid=IwAR3xVmPB6_7i0wb3No4lq261ClpaXfJxKCB9XnQQYrk9Sx5D7QMxynjwgNA
4. Case of Mantovanelli v. France. (1997). The European Court of Human Rights (Application no. 21497/93). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58023"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
5. Case of Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands. (1993). The European Court of Human Rights (Application no. 14448/88). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57850"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
6. Case of Diennet v. France. (1995). The European Court of Human Rights (Application no. 18160/91). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57957"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
7. Case of Erkner and Hofauer v. Austria. (1987). The European Court of Human Rights (Application no. 9616/81). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57483"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
8. Case of Kleyn and Others v. the Netherlands. (2003). The European Court of Human Rights (Applications nos. 39343/98, 39651/98, 43147/98 and 46664/99). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-61077"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
9. Case of B. and P. v. the United Kingdom. (2001). The European Court of Human Rights (Applications nos. 36337/97 and 35974/97). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-59422"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
10. Case of Altay v. Turkey (no. 2). (2019). The European Court of Human Rights (Application no. 11236/09). The HUDOC database. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["11236/09"\],"itemid":\["001-192210"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
11. Рада Європи / Європейський Суд з прав людини. (2013). Посібник зі статті 6. Право на справедливий суд (цивільна частина). https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf
12. Коваль, І. (2006). Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. Міністерство Юстиції України. https://minjust.gov.ua/m/str_7474
13. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2008). Trial-Monitoring A Reference. Manual for Practitioners (ISBN 978-83-60190-58-6 ed., Vol. 147). <https://www.osce.org/files/f/documents/d/4/31636.pdf>
14. Cimino, E. F., Makar, Z., & Novak, N. (2014). Charm City Televised & Dehumanized: How CCTV Bail Reviews Violate Due Process. University of Baltimore Law Forum, 45(1), 57-104. <https://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2453&context=lf>
15. United States of America v. Thomas e. Stanley. (1972). United States Court of Appeals, District of Columbia Circuit (469 F.2d 576). <https://casetext.com/case/united-states-v-stanley-10>

16. Inside Time Reports. (2020). Video-link defendants “more likely to be jailed.” Inside Time Newspaper. <https://insidetime.org/video-link-defendants-more-likely-to-be-jailed/>
17. Diamond, S. S., Bowman, L. E., Wong, M., & Patton, M. M. (2010). Efficiency and Cost: The Impact of Videoconferenced Hearings on Bail Decisions. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 100(3), 869–902.
<https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7365&context=jclc>
18. Eagly, I. V. (2015). Remote Adjudication in Immigration. *Northwestern University Law Review*, 109(4), 933–1020.
<https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1217&context=nulr>
19. Fielding, N., Braun, S., Hieke, G., & Mainwaring, C. (2020). Video Enabled Justice Evaluation (No. 12). Sussex Police & Crime Commissioner.
<https://www.sussex-pcc.gov.uk/media/4862/vej-final-report-ver-12.pdf>
20. Orcutt, H. K., Goodman, G. S., Tobey, A. E., Batterman-Faunce, J. M., & Thomas, S. (2001). Detecting Deception in Children’s Testimony: Factfinders’ Abilities to Reach the Truth in Open Court and Closed-Circuit Trials. *Law and Human Behavior*, 25, 339–372.
<https://doi.org/10.1023/A:1010603618330>
21. Bannon, A., & Adelstein, J. (2020). The Impact of Video Proceedings on Fairness and Access to Justice in Court. The Brennan Center for Justice.
<https://www.brennancenter.org/our-work/research-reports/impact-video-proceedings-fairness-and-access-justice-court>
22. Lang, L. (2020). Virtual Criminal Justice May Make the System More Equitable. *The WIRED*.
<https://www.wired.com/story/opinion-virtual-criminal-justice-may-make-the-system-more-equitable/>
23. Self-Represented Litigation Network, & Greacen, J. (2017). Remote Appearances of Parties, Attorneys and Witnesses. A Review of Current Court Rules and Practices. State Justice Institute.
<https://www.srln.org/system/files/attachments/SRLN%20Remote%20Appearances%20Court%20Rules%20and%20Practices%20Report%204-2-17.pdf>
24. Administrative Conference of the United States, & Olorunnipa, F. E. (2011). Agency use of video hearings: Best practices and possibilities for expansion. <https://perma.cc/B3VS-FQAY>
25. Montana Legal Services Association, & Zorza, R. (2007). Video Conferencing for Access to Justice. An Evaluation of the Montana Experiment (Final Report).
<https://docplayer.net/3126017-Video-conferencing-for-access-to-justice-an-evaluation-of-the-montana-experiment-final-report.html>
26. Prescott, J. J. (2017). Improving Access to Justice in State Courts with Platform Technology. *University of Michigan Law School Scholarship Repository*, 70, 1993–2050.
<https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2912&context=articles>
27. Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія). (2016). Мірило правовладдя (CDL-AD(2016)007).
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr)
28. Регіональний громадський фонд «Право і Демократія». (2007). Моніторинг доступності суду. Рапорт з моніторингу.
http://www.fond.lviv.ua/wp-content/biblioteka/monitoring_20071.pdf

29. Державна судова адміністрація. (2020). Інформація щодо питань організаційно-матеріального забезпечення діяльності судів у 2020 році.
https://dsa.court.gov.ua/img/files/file_4600.pdf

30. Рада суддів України. (2020, March 16). Лист №9рс-186/20 [Press release].
<http://rsu.gov.ua/uploads/news/no9rs-18620-vid-16032020-verhovn-92b86c6546.pdf>

31. Рада суддів України. (2020b, September 16). №9рс-547/20 [Press release].
<http://rsu.gov.ua/uploads/news/9rs54720-stefanisinij-ov-d01c4ccb0b.pdf>